

МБОУ Хадынская СОШ

Монгуш Л.Ч.
Приказ № 59
от «28» августа 2024 г.

для обучающихся 1 класса

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Бо программаны 1ги класстың тыва дыл болгаш номчулга кичээлинге таарыштыр тургускан. Программаны күрүнениң федералдыг стандарттарынга даянып болгаш Тываның регионалдыг девискээр стандардынга үндэзилеп тургускан. Эге класстарга өөренир өөренир уругларның билиг мергежилиниң деңнелин барымдаалааш, бердинген темаларга немелде материалдарны киирген. Ол ажылдың кол угланыышкыны уругларның чугаазын сайзырадыры, ниити билиин бедидери, өөренип турар чүүлдерин сайгарып, бөлүктөп, деңнеп, түңнеп билиринге оларның иштинден кол болгаш чугула чүүлдерни тып тайылбырлаарынга өөреникчилерни чаңчыктырар.

Программаның кол угланыышкыны дараазында **сорулгаларны** чедип алырынче угланган.

а) уругларны чечен чогаал оранынче углап, сөстүң уран чурумалдыг овур-хевирин дамчыштыр сөзүглелдин долу болгаш делгем утка-шынарлыын хөй талазындан угаап билип алырынга дузалааар;

б) чечен сөстүң чогаалдары уругларны номчулгага ынак, бүгү-ле чараш чүүлге хандыкшылдыг, ону шын үнелеп билир кылдыр чаңчыктырар ужурлуг;

в) номчаан чүүлүнүң утказын шингээдиринден аңгыда уругларның ниити билииниң деңнелин делгемчидериниң дуржулказын байыдар болгаш амыдыралга оларның мөзү-шынарлыг, эстетиктиг хамаарылгазын база хевирлээр;

г) чечен чогаалды уруглар боттары шилип ап, ону таалап номчуксаар күзелин боттандыраар.

д) башкы уругларны бичиизинден эгелеп коллективтиг езуга бот-боттарынга негелдени, шынчы ак сеткилдиг, быжыг туруштуг, эрес-дидим болурунга, күш-ажылга кириштирер сорулгалыг.

е) тыва дылдың лексика болгаш фонетика талазы-биле эге билигни алыры.

ё) шын номчулга болгаш бижилгеге чаңчыктырып, ийи болгаш оон хөй кижилер аразынга чугаалажышкынынга киржир;

ж) чаңгыс кижиниң сагыш-сеткилин илереткен чугааны тургузар болгаш бичии хемчээлдиг шинчилел болгаш медээ сөзүглелдерни бижиир.

з) тыва дылга хумагалыг болур, сагыш-сеткилинден ооң арыын онзагайын үнелеп, камнаарынга харысалгалыг болур.

и) тыва дылынга сонuurгалын оттурар болгаш бодунуң чугаа домаан сайзырадырга чүткүлүн бедидер.

К) тыва дыл болгаш номчулга өске эртемнерни өөрениринге болгаш уругларның коллективке ижикиреринге эң-не кол черни ээлеп турар.

Класс бүрүзүнге номчулга кичээлиниң 30-35 минутазын чогаалды номчуурунга болгаш сайгарарынга, а кирилде беседага, словарь ажылынга сөзүглелдин утказын илерединге херек. Өске-даа ажылдарга 10-15 минутада хөй эвес үени чарыгдаар.

Сөзүглел-биле ажыл бир класстан өске класстан чоорту нарыыдап чоруп орар. Берге эвес сөзүглелди литературлуг шын адаанын езугаар, медерелдиг шын аянныг чүгүртү номчуур. Номчулганың темпизин шын сагып билир. Чыл төнчүзүнде таныш эвес сөзүглелди номчуурунун дүргени бир минутада 90-дан өрү сөстөрни номчуур.

Өөреникчилерниң кичээлге болгаш кичээлден дашкаар ажылдарга киржилгези:

1. Дыңнап тургаш, адаар:

башкының берген үлегерин өттүнүп үннү шын адаар; сөске үннүң туружун шын илередип, тода адаар; эжеш ажык эвес үннерниң ылгалын тода адаар; узун, кыска, өк-биле адаар ажык үннерни онзагайлап адаар; алфавитти чурум-чыскаал аайы-биле адаар; үлегерлээн болгаш словарь сөстөрни дыңнап адаар.

2. Бөлүктөл ажылы:

эге болгаш сөөлгү үннериниң аайы-биле сөстөрни бөлүктээр; бердинген үнге сөстөрни шилип тывар; дөмей уткалыг сөстөрни бөлүктээр; узадыр адаар ажык үннерлиг сөстөрни бөлүктээр; өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрни бөлүктээр; үнү биле үжүү дең сөстөрни бөлүктээр; үжүү хөй, үнү эвээш сөстөрни; үнү хөй, үжүү эвээш сөстөрни бөлүктээр; бижири чаңгыс дүрүмге чагыртыр сөстөрни бөлүктээр; эжеш ажык эвес үннерлиг сөстөрни бөлүктээр; тема аайы-биле бөлүктээри: ногаа аймаа, ыяш аймаа, хеп аймаа, сава, аыш-чем дээш оон-даа өске.

3. Хайгаарал ажылы:

башкының номчаан шүлүүнден бердинген үн кирген сөстөрни тывар, ол сөсте үннүң туружун (эгезинде, ортузунда, сөөлүндө) тодарадыр; бердинген үннерден херек үннү тывар, оон характеристиказын чугаалаар. Чижээ: Б...р)е, ээ) келем, акый! Сөзүглелге дөмей уткалыг сөстөрни ажыглаар Сөзүглелден медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарын тывар; Сөзүглелден чаңгыс аймак кезигүннерлиг домактарны тывар; Сөзүглелден хуу аттарны көргүскен сөстөрни тывар;

4. Хевирлеп - дүрзүлээр ажыл:

сөстүн үн тургузуун дүрзүлел чуруун шыяр; демир дузак, пластилин болгаш өске-даа материалдарның дузазы-биле үжүктөрни дүрзүлөп кылыр; домактарның тургузуун дүрзүлөп чуруун шыяр; сөс тургузуун дүрзүлөп шыяр; дорт чугаалыг домакты дүрзүлөп чуруун шыяр; кескен үжүктөр-биле кассага сөстөр тургузар;

5. Деңнээри:

- бердинген дүрзүгө тааржыр сөстөрни тывары;
- номчаан сөзүнге дүүштүр чурукту дөмейлээр;
- үн болгаш оон үжүүн деңнээр;
- улуг болгаш бичии үжүктөрниң бижээнин деңнээр;
- үлегерлиг бижилге биле өөреникчиниң бижээнин деңнээр;
- домак биле сөстү деңнээр;

6. Хынаары:

бөлүк аайы-биле бодунуң ажылын хынаар болгаш үнелээри; частырыгларны тыпкаш, ону эдер, слог бүрүзүндө ажык үннерниң барын хынаар; чурукта чүглө бердинген үжүк бар кезээн будуур; бөлүк сөстөрдөн артык сөстү тывар.

7. Тайылбырлаары:

узун, кыска болгаш өк-биле адаар ажык үннерни шын адаарын, оларның туружун, дүрзүгө көргүзүп тайылбырлаар; чымчак болгаш кадыг демдектерниң ужур-дузанын тайылбырлаар; улуг үжүк-биле бижиир сөстөрниң дүрүмү; сөстү слогтарга чарарының дүрүмү; сөстүң дорт болгаш доора утказын тайылбырлаар; чаңгыс аймак кезигүннерлиг домакты шын бижиириниң дүрүмү.

8. Шинчилээри:

сөстөрни слогтарга чарары, сөстө каш слог барын тодарадыры, бердинген слогтарга тааржыр сөстөрни тывары (□-□-□ мал-чын-нар); чурукка ат тыпсыр; домактың эгезин, төнчүзүн утка-аайы-биле эде тургузар; номчаан сөзүглелинде кандыг болуушкуннар болуп турарынга хамаарышкан салдынган айтырыгларга харыылаар; сөзүглелдин кол утказын чугаалаар; сөстөрниң утказының аайы-биле (чүвөлөрни көргүзүп турар сөстөр, чүвөлөрниң ылгавыр демдээн көргүзөр сөстөр, чүвөлөрниң кылдыныын көргүзөр сөстөр) шинчилээр.

9. Номчулга:

слогтап номчуур; бодунуң иштинде номчуур; химиренип номчуур; рольдап номчуур; бижик демдектерин сагып, домактарны аянынг номчуур шиижидип ойнаары; хевирин өскөрткөн домакты азы сөзүглелди эдип номчуур.

10. Дүжүрүп бижилге:

башкының бижээн үлегеринден дүжүрүп бижиир; парламал болгаш бижимел сөзүглелди дүжүрүп бижиир; бердинген даалга-биле сөстөрни болгаш домактарны дүжүрүп бижири; хевирин өскөрткөн сөзүглелди эде тургуспушаан бижиир.

ҮЖУГЛЕЛ ЭРТЕМИН ООРЕДИРИНИН КОЛ УТКА-ШЫНАРЫ

БИРГИ ЧАДА – БЕЛЕТКЕЛ УЕЗИ

Башкының кол сорулгалары:

- 1) уругларны школаның чурум-сагылгазы-биле таныштырып, оларны аңаа чаңчыктырары;
- 2) уруглар коллективин тургузуп организаастаары;
- 3) бижикке өөредиринге белеткел;

Ол ажылдарнын кол утказы-биле уругларның сөс курлавырын байыдып, чугаазын сайзырадыры. Уругларны доктаамал кичээнгейлиг, хайгаараачал, сонуургаачал, өөредилгээ сундулуг болурунга белеткээр. Билип алган чүүлдерин деңнеп, сайгарып, түңнеп билиринге чаңчыктырар.

Уругларның школага келген баштайгы хүннеринден эгелээш-ле улусчу педагогиканың кижизидилгеге салдарлыг аргаларынга даянып алгаш, чараш аажы-чаңга, найыралдыг болурунга, хүндүлээчел биче-сеткилдиг, ажылгыр болурунга, бойдуска болгаш ниитиниң өнчү-хөрөнгизинге камныг болурун кижизидип чаңчыктырар.

Парта азы стол артынга шын олуары. Бижилге, номчулга үзінде бодун шын алдынары, демир-үжүктү шын тудары, кыдыраашты салыры, кичээл үзінде башкыны эки дыңнаары. Бо негелделерни хуннүң-не кичээл санында чорудуп тургаш, уругларны чаңчыктырар. Белеткел үзиниң бир кол сорулгазы уругларны үннер болгаш үжүктер-биле таныштырып, номчуп өөрениринге белеткээр. Ынчангаш:

а) ном-биле таныжар;

б) оон чуруктары, схемаларын ажыглап тургаш ажыл чорудар;

в) үннүң анализ-синтезтиг методун ажыглавышаан, бижикке өөредиринге белеткел ажылдары; «домак», «сөс», «слог», «үн» деп терминнер-биле таныжылга, сөстү дыңнап, адап тургаш, ында кирген ажык болгаш ажык эвес үннерни ылгап билиринге чаңчыктырар.

ИЙИГИ ЧАДА - ҮЖҮГЛЕЛ ҮЕЗИ

Уругларны шын номчуурунга өөредири - башкының эң харыысалгалыг ажылы.

Үжүглел үзинден эгелеп-ле, үннүг анализ-синтезтиг методту ажыглап тургаш, номчуурунга өөредир үннүң анализин кылырда чугаадан домакты, домактан сөстү, сөстен слогтарны, слогтардан үннерни, үннерден чаңгыс херек үннү адап, дыңнап тургаш, ылгадып үндүрер.

Үннүң синтезин кылырда, чаңгыс үннү өске үннерге кожар, үннерден слог, слогтардан сөс, сөстөрдөн домак тургузуп өөредир.

Үннүң анализ-синтезин чорудуп тургаш, кол-ла чүве - уругларны шын дыңнап бижириинге чаңчыктырары. Оларның чугаалап, бижип, номчууру оон дыка хамаарылгалыг. Номчулга үзінде сөстөрни шын адап, номчаан чүүлүнүң утказын медресеп билиринче угланган ажылды чорудар.

Үжүктер бижий берген үеде уруглар-биле бижилгениң белеткелин шын чорудары чугула. Баштай үжүктернин кол-кол элементилерлерин бижип өөредир:

/ J J — ~ O...

Үжүктерни тода болгаш номчуттунгур кылдыр бижидип чаңчыктырар. Сөстү бижирииниң мурнунда оон утказын тодарадып, ында каш үн, үжүк барын сайгарып, орфографияның дүрүмнери-биле харылзаштырар. Парламал болгаш бижимел сөстөрни домактарны дүжүрүп бижири. Бижирииниң темпизин чоорту дүргедедип, кыдыраажын арыг-силиг эдилеп, кызыл шыйыг-биле аңгылаан шөлдү сагыыры.

ҮШКУ ЧАДА - ҮЖҮГЛЕЛ СООНДАГЫ ҮЕ

Үжүглел соондагы үеде бижилгеге чорудар ажылдар:

1. Үжүглел үзінде билип алган билиглерин быжыглап, системажыдары.
2. Үннер болшаг үжүктерниң ылгалы. Ажык болгаш ажык эвес үннер.
3. Үн илеретпес үжүктер. Алфавит-биле практиктиг таныжылга.
4. Сөс, домак, чугааның чүден тургустунары.
5. Сөстү слог аайы-биле көжүрери.

6.Бижиириниң темпизин чоорту дүргедедип, бижимел, парламал сөстөрни, домактарны, улуг болгаш биче үжүктөрниң кезектерин барымдаалап шын бижири.

7.Адаары болгаш бижири карышкак эвес сөстөрни, домактарны башкы адап бээрге бижири. Домак эгезинге, улуг үжүк бижири, сөөлүнгө улуг сек салырынга чаңчыктылары. Кижиниң ат, фамилиязын, адазының адын шын бижииринге мергежилгелер чорудар.

Номчулганың чаңчылдарын ханылыдыр болгаш быжыглап, слогтап-даа, слогтаашкын чокка-даа шын адап номчуп өөредир. Сөзүглелде абзацтарны эскерип билири болгаш абзац бүрүзүнүң утказын чугаалап билиринге чаңчыктырар. Номчаан чүүлүнүң утказын дүүштүр айтырыгларга харыылаары, сөзүглел иштинден тып номчууру. Диалогтарны, сөзүглелдерни аянныг кылдыр рольдап номчууру.

Сюжеттиг чуруктарга сөзүглелди тургузары.

Номчулганың темпизин чоорту дүргедедириниң аргаларын башкы ажыглаар, чыл төнчүзүндө 1 минутада 25-35 хире сөс номчуурун чедип алыр.

ТЫВА ДЫЛ БОЛГАШ НОМЧУЛГА

Бирги класска класстан дашкаар чорудар кичээлдерниң сорулгалары:

1. Уругларны школа-биле болгаш школачы амыдырал-биле таныштырар болгаш өске-даа ажылдакчыларны танып, оларның ажылын хүндүлөп билиринге чаңчыктылары.
2. Бүдүн төлептиг ап билири. Бодунуң болгаш өскениң үезин үнелээри. Каржы болбас.
3. Улуг улусту хүндүлөп, бичии кижилерни кээргеп, чаптап билири. Хире-шаа-биле дузазын чедирип, ачы-буянныг, биче сеткилдиг болурун хевирлээр.
4. Школанын хөй-ниити ажылынга ак-сеткилдиг киржири. Эш-өөрү –биле эп-найыралдыг, дузааргак болуру. Сагылга-чурумга хамаарышкан мораль-этиктиг билиглерни сагып билиринге чаңчыктырар.
5. Төрээн чурту - Тывазынга, Россияга ынаа болгаш чоргааралы.. Оон бойдузунга, дириг амытаннарынга, үнүштеринге, арга-арыынга, сагыш-човангыр, хумалалыг хамааралгазы болгаш сагыыр ужурлары.
6. Уругларга номну үнелеп, «Ном-билиглерниң үндезини» деп угаадыгны билиндирер. Уругларның делегей көрүүшкүнүн, номга сонургалын бедидер. Номчулга-амыдыралдың бир кол негелдези кылдыр, номчуурунга чаңчыктырып, библиотека-биле харылзаазын быжыглааар.

Үжүглел өөредилгезиниң программанын шингээдиринге планаттыгган түннелдери:
Личностуг (бот хамаарылгалыг)

Өөреникчилерге хевирлеттинген турар билиглер:

- Төрээн дылывыс харылзажырының база мээ-медереливистиң шынарын көргүзериниң кол чепсээ;
- Төрээн дыл национал культуравыстың кол кезээ;

- Сагыш-сеткилди, бодалдарны илередиринге дылдың бай-байлаан, уран-чечен аргаларын чөптүг ажыглап билири.;
- Төрээн дылын улаштыр өөрениринге сонuurгалын оттурары;
- Аас болгаш бижимел чугаага дылдыё уран-чечен аргаларын чедимчелиг ажыглап билири.

Өөреникчилерге хевирлеттинип болурунун билиглери:

- Төрээн дылын сайзырадырынга. ону кадагалап арттыраырга өөреникчиниё бот киржилгези;
- Аас чугаага дылдың уран-чечен аргаларын эстетиктиг талазынче угландыраы.

Предметтиг (эртемге хамаарыштыр)

Өөреникчилернин билип алган турар уjurлуг билиглери:

- Чаа материалды ханы билип алырынче угланган белеткел ажылдарны; номчулга, бижилге, уругларны янзы – бүрү бот- ажылдары, чугаа сайзырадылгазы.
- Чаа үннү ылгап тывары.
- Ол үннүн артикуляциязын хайгаараары.
- Чаа үннүн дыннаарынга болгаш адаарынга мергежилге.
- үннүн улуг, бичии үжүктөрни –биле таныжылга .
- Синтезтиг номчулга ажылдары:
- Слогтар номчууру.
- Домактар номчулгазы.
- Сюжеттиг чуруктар-биле чугаа сайзырадырынын ажылдарын чорудары.
- үжүктөр кожаазы-биле ажыл.

Өөреникчилернин өөренип ап болур аргалары:

- Төрээн дылының бүгү үннерин болгаш үжүктөрүн, оларнын кол ылгалын билген уjurлуг;
- Сөстөрдө үннерни ылгап, оларның туружун тодарадып билир;
- Ажык, ажык эвес үннерни болгаш үжүктөрни, кыска, узун ажык үннерни болгаш үжүктөрни бот-боттарындан ылгап шыдаар;
- Домактарның болгаш сөстөрниң анализ-синтезтиг сайгарылгазын кылып, домактардан сөстөрни ылгап тывар
- Улуг болгаш бичии үжүктөрни шын, чараш тода бижип билир;
- Бижимел болгаш парламал шриф-биле бижиттинген сөстөрни, домактарны иштинде слогтап адап тура, шын дүжүрүп бижири;
- Адаары болгаш бижири дүүшкек 3-4 хире берге эвес с=стен тургустунган домактарны адап бээрге, үжүктөрүн кагбайн шын бижири;
- Домак эгезинге улуг үжүктү бижири;
- Домак сөөлүнгө улуг секти салыры.

Метапредметтиг

Регулятивтиг (углаар-баштаар)

Өөреникчилернин чогуур деңнелге билип алыр уjurлуг:

- өөренип турар эртеминиё тема, бөлүк аайы-биле кол сорулгаларын, утказын угаап билири;

- Башкының удуртулгазы-биле бердинген даалгаларны күүседип өөренири;
- бот хыналданы, удур-дедир хыналданы болгаш орфографтыг, пунктуациалыг частырыгларны тып билирин боттандыра;

Өөреникчилерниң өөренип ап болур аргалары:

- Өөрөнгөн темазынга алган билиглерин түңнөп болгаш үнөлөп билирин боттандыра;
- аас болгаш бижимел чугааны дылдын негелдери-биле чогуур үезинде практика кырынга өскерттип болгаш ажыглап билири

Билиин ханыладырынга түңнелдер (познавательные)

Өөреникчилерниң өөренип алыр ужурлуг билиглери:

- өөредилге даалгаларын күүседип турар үеде херек ужурлуг медээлерни немелде номнар, статьялар болгаш энциклопедиялардан тып билири;
- бодунун назы-харынга дүүштүр янзы-бүрү словарьларга, справочниктерга даянып билири;
- дылдың негелдерин күүседирде янзы-бүрү схемаларны, модельдерни, символ-демдектерни ажыглап билири;
- белен таблицаларны, схемаларны, сөзүглелдерни немээри;
- дылдыё адырлары: үн.үжүк, сөс тургузуу, чугаа кезээ, домак кежигүнү, бөдүүн домак дугайында алган билиглерин деннеп, бөлүктөп, тып, ажыглап билири;
- алган билиглерин план болгаш таблица дузазы-биле системажыдып, бөлүктөп, түңнөп билири;
- с=сте орфограммаларны янзы-бүрү аргалар-биле хынап билири;
- номчаан сөзүглелдериниё кол утказын ылгап үндүрери;
- бодунун чугаазын тода болгаш билдингир кылдыр дыннакчыга дамчыдып билири;

Өөреникчилерниң өөренип ап болур аргалары:

- Библиотека болгаш Интернет дузазы-биле херек билиглерни тып, ажыглап билири;
- аас болгаш бижимел чугааны шын болгаш медреселдиги-биле тургузуп билири;
- болуушкуннарны логиктиг (бодамчалыг) сайгарылгага даянып, дамчыдып билири;
- алган медээлерни сайгарып, критикалап билири;

Коммуникативтиг

өөреникчилерниң өөренип алыр билиглери:

- аас чугаага диалогту ажыглап билири;
- аңгы-аңгы бодалдарны өөренип, сайгарып билири болгаш чаёгыс аай түңнелге келиринге өөредири;
- бот туружун болгаш бодалын быжыглап чанчыгары;
- аңгы-аңгы бодалдарны өөренип, сайгарып билири болгаш чаңгыс аай түңнелге келиринге өөредири;
- коммуникативтиг сорулгаларны шиитпирлээринге дылдыё аргаларын чедимчелиг ажыглаары;

өөреникчилерниң өөренип ап болур аргалары:

- коммуникативтиг сорулгаларны дыннакчыга тода, дорт, дес-дараалашкаа-биле медээни, билигни чедирери;

- удур-дедир хыналда үезинде бот-боттарынга дузаны үезинде чедирип, билири болгаш коммуникативтиг сорулгаларны шиитпирлээринге дылдын аргаларын чедимчелиг ажыглаары;

Өөрөдилге чылының төнчүзүндө уругларның билип алган турар уjurлуг билиглери

- Сагыш-сеткилди, бодалдарны илередиригге дылдың бай-байлаан, уран-чечен аргаларын чөптүг ажыглап билири.;
- Аас болгаш бижимел чугаага дылдың уран-чечен аргаларын чедимчелиг ажыглап билири.
- Сюжеттиг чуруктар-биле чугаа сайзырадырынын ажылдарын чорудары.
- бот хыналданы, удур-дедир хыналданы болгаш орфографтыг, пунктуациалыг частырыгларны тып билирин боттандырап

Өөреникчилерниң өөренип алыр аргалары:

- болуушкуннарны логиктиг (бодамчалыг) сайгарылгага даянып, дамчыдып билири;
- аңгы-аңгы бодалдарны өөренип, сайгарып билири болгаш чаёгыс аай түңнелге келиринге өөредири;
- аңгы-аңгы бодалдарны өөренип, сайгарып билири болгаш чаңгыс аай түңнелге келиринге өөредири;

Өөреникчилерниң номчулга талазы-биле алган билиглеринге, мергежилдеринге, чаңчылдарынга кол негелделер

1-ги классты доозуп турар уруглар төрөөн дылының бүгү үннерин болгаш үжүктерин, оларның кол ылгалын билген турар.

Өөреникчилерниң кол мергежилдери болгаш чаңчылдары: сөстөрдө үннерни ылгап, оларның туружун тодарадып билир; ажык, ажык эвес үннерни болгаш үжүктерни, кыска, узун ажык үннерни болгаш үжүктерни бот-боттарындан ылгап билири; домактарның болгаш сөстөрниң анализ-синтезтиг сайгарылгазын кылып, домактардан сөстөрни ылгап тывар; улуг болгаш биче үжүктерни шын, чараш, тода бижип билир; бижимел болгаш парламал шрифт-биле бижиттинген сөстөрни, домактарны иштинде слогтап адап ора, шын дүжүрүп бижип; адаары болгаш бижири дүүшкек 3—4 берге эвес сөстен тургустунган домактарны адап бээрге, үжүктер кагбайн шын бижири; домак эгезинге улуг үжүктү бижири; сөөлүнге улуг секти салыры.

Нарын эвес сөстөрни слогтавайн чүгүртү номчуп, оларның шын, медреселдиг, аянныг болурун сагыыры; сөстөрни тода адавышаан, домак сөөлүгө интонацияны, домактар аразынга паузаны кылыр; башкының номчаан азы чугаалаан чүүлүн кичээнгейлиг дыңнаар болгаш утказын сактып алыр; номчаан чүүлүнге хамаарышкан айтырыгларны харыылаары болгаш башкының дузазы-биле оон, кол утказын илередири; ону кезектерге чарары; сөзүглелди иштинде номчааш, утказын билип алган шаа-биле чугаалап шыдаар; номчаан номнарының адын, авторун шын адап билир; доктаадып алган шүлүктөрин аянныг чугаалап билир; номчулганың негелделерин болгаш шынарларын шын сагывышаан, номчуурунун, темпизин дүргедиди шыдаары; чыл төнчүзүндө номчуурунун, дүргени 1 минутада 25—35 хире сөс; сюжеттиг чуруктар-биле харылзаалыг чугаа тургузары.

Номчаан номнарының авторун, адын шын сактып ап, 5—8 хире биче хемчээлдиг шүлүктөрнү шээжи-биле аянның чугаалап билир.

Бижик демдектерин (. ! ?) барымдаалап домактарны шын номчууру; оларның аразынга үн доктаашкынын кылып билир.

Сюжеттиг болгаш темалыг чуруктарны көрүп тургаш, 3—4 домактан тургустунган харылзаалыг аас-даа, бижимел - даа чугааны тургузуп билир.

Долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус-биле таныжылганың түңнелинде өөреникчилер дараазында кол-кол билиглер болгаш чаңчылдарны чедип алыр: чурттап турар республиказының болгаш найысылалының адын билир; кудумчу кезеринин, транспорту оюп эртеринин, кудумчуга чадаг кижилернин оруктарга чоруур чурумнарын, өрт болдурбазының чамдык дүрүмнерин сагып билир; чылдың янзы-бүрү үелеринде агаар-бойдустун, онзагай демдектерин эскерип билир; чурттап турар черинде чанар болгаш кыштаар элээн каш куштарның аттарын билир; оларны ылгап шыдаар.

Чарааштыр бижилге

Улуг болгаш бичии үжүктөргө кезектеринин аттарын болгаш бижииринин дөмөйлөшкөн барымдаалап дараазында чурум ёзугаар бөлүктөргө чарар.

Бичии үжүктөр

1. Дорт шугумдан база үстүндө ээтпектиг, адаанда ээтпектиг шугумнардан тургустунган үжүктөр: **и, ш, з, н, р, ү, Ү** — 7
2. Үстүндө айыткан шугумнарда точкалар болгаш дүүшкүннөр немешкенинден тургустунган үжүктөр: **й, л, м, ц, ш, н, ц, ь, ы** — 9
3. Төгөриктерден тургустунган үжүктөр: **о, ө, а, ю, ф, б, д, я** — 8
4. Солагай талакы чартык төгөриктерден тургустунган үжүктөр: **с, е, ё, ч, ь, ь, в** — 7
5. Бир талакы чартык төгөриктердин каттышканындан тургустунган үжүктөр: **э, х, ж, з, к** - 5

Улуг үжүктөр

1. Кол элементизи үстүкү азы адаккы кезектеринде ээтпек шыйыглыг үжүктөр:

и, ш, ч, ц, щ, л, м, а — 8

2. Кол кезээ чартык болгаш бүдүн төгөрик үжүктөр:

о, ө, с, э, х, з, я, е, ё, ж — 10

3. Кол элементизи чалбыыш хевирлиг шугумдан тургустунган үжүктөр:

у, ү, н, к, ы, ю, р, в, ф — 9

4. Кол элементизи чалбыыш хевирлиг шугумнун чалгыгланчак шугум-биле каттышканындан тургустунган үжүктөр: **г, п, т, б, д** — 5

1-ГИ КЛАССКА КЛАССТАН ДАШКААР НОМЧУЛГА

Класстан дашкаар номчулга — уругларны чечен чогаалга хандыкшыдарының бир аргазы, литературлуг номчулганың чарылбас кезээ. Класстан дашкаар номчулганың кол сорулгалары өөреникчилерни уруглар чогаалы-биле таныштырбышаан, номга ынак болурунга кижизидер; уран чогаал дамчыштыр угаан-билиинин ниити деңгелин бедидер;

эстетиктиг мөзү-бүдүжүн хевирлеп, ниити сайзыралын чедип алыры; сагыш-сеткил культуразын бүгү талалыг байыдары болур.

Класстан дашкаар номчулга өөреникчинин назы-харын, амыдыралчы дуржулгазын шыңгы барымдаалаар болганда, номчуурунга сүмелеп турар номнар шын шилиттинген турар ужурулуг. Уругларнын номчулгазын шын, системалыг, ажыктыг кылдыр чорударынга башкынын медреселдиг шилилгези албан негеттинер. Кол черни улустун аас чогаалы, тыва чечен чогаал, орус болгаш өске-даа хөй национал улустун чогаалдары, даштыкы классика ээлээн турарын чугула деп сүмелеп турар.

Тыва улустун аас чогаалынын эң-не дээрэ үлегерин эге класстарга өөредип тура, ук чогаалдарда улусчу чаңчыл-сагылгаларны уругларга билиндирип база уруглар боттары ону эскерип билиринге чаңчыктырар аргаларны ажыглаар. Программада айыткан кол-кол темалар, чогаалдын хевирлери, авторлар, чогаалдардан аңгыда, класстан дашкаар номчулгага кайы авторларны, кандыг номнарны, чогаалдарны сүмелээри башкыдан улуг хамааржыр. Ооң-биле чергелештир башкы уругларнын кандыг чогаалдарга сонургалдыын, ук чогаалчынын амгы үе-чадада, ниити литературада ээлеп турар туружун, ролюн барымдаалап көөрү база чугула.

Класстан дашкаар номчулга программанын база бир кол хевири, кол өзээ — ооң хөй янзылыг (вариантылыг) болуп турары. Ол чорук башкыга уругларнын номчулгага хереглел-сонургалын болгаш бот-тускайлаң номчуп база сайгарып билиринге дузалаар.

1 –ГИ КЛАССКА УЖУГЛЕЛ ООРЕДИЛГЕЗИНИН ТЕМАТИКТИГ ПЛАНЫ

№	Темазы, өске-даа ажылдар	шагы
1	Белеткел үези	5
2	Үжүглел үези	44
3	Үжүглел соондагы үе	8
4	Класстан дашкаар номчулга	3
5	Экскурсия	1
6	Хыналда ажыл, билиг хыналдазы	3
7	Чугаа сайзырадылгазынга ажылдар	2

КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАН

№	Кичээлдин темазы	Эрттиргени	
		План	Факт
1	Сентябрь 1 – бугу чоннун Билиглер байырлалы болгаш чаа ооредилге чылынын эгези	02.09.2024	
2	«Ужуглелдин бижилгези» -биле таныжылга	03.09.2024	

3	Аас болгаш бижимел чугаа. Домак	09.09.2024	
4	Сөс. Слог	10.09.2024	
5	Чугаа уннери. Ажык болгаш ажык эвес уннер	16.09.2024	
	Бижик өөредилгези. Бирги чада		
6	[А] деп үн болгаш А а деп үжүктөр Улуг А, бичи а деп үжүктөрни бижири	17.09.2024	
7	[Л] деп үн болгаш Лл деп үжүктөр. Лл деп үжүктөрни бижири	23.09.2024	
8	Өөрөнгөн үжүктөрни катаптаар. «Кушкаш биле Дилги» (тыва тоол). Чугаа сайзырадылгазы.	24.09.2024	
9	[О]деп ун болгаш Оо деп ужултер. О о деп ужултерни бижиир.	30.09.2024	
10	[М]деп ун болгаш Мм деп ужултер. Бичии м –ны бижири	01.10.2024	
11	[М]деп ун болгаш Мм деп ужултер, ам-аам, ом-оом деп дедир слогтарны номчууру. Улуг М бижири.	07.10.2024	
12	[С]деп ун болгаш Сс деп ужултер Сс деп ужултерни бижири	08.10.2024	
13	[Н]деп ун болгаш Нн деп ужултер Бичии н деп ужулту бижиир	14.10.2024	
14	Дедир слогтарны номчууру. Улуг Н бижири.	15.10.2024	
15	[Ч]деп ун болгаш Чч деп ужултер Бичии ч деп ужулту бижири.	21.10.2024	
16	Катаптаашкын. Улуг Ч бижири.	22.10.2024	
17	[у]деп ун болгаш Уу деп ужултер. Уу деп ужултерни бижири.	05.11.2024	
18	[ы]деп ун болгаш Ыы деп ужултер Ыы деп ужултерни бижири.	11.11.2024	
19	[Р]деп ун болгаш Рр деп ужултер Рр деп ужултерни бижири	12.11.2024	
20	[Ү]деп ун болгаш Үү деп ужултер. Уу деп ужултерни бижири.	18.11.2024	

21	[И]деп ун болгаш Ии деп ужуктер Бичии и деп ужукту бижири.	19.11.2024	
22	Быжыглаашкын. Улуг И бижири.	25.11.2024	
23	[Э]деп ун болгаш Ээ деп ужуктер. Э э деп ужуктерни бижири.	26.11.2024	
24	Кыска е деп ун болгаш оон ужуу. Кыска е бижири.	02.12.2024	
25	«Анай болгаш кымыскаяк». Быжыглаашкын.	03.12.2024	
26	[Ш]деп ун болгаш Шш деп ужуктер	09.12.2024	
27	[Ш]деп ун болгаш Шш деп ужуктер (быжыглаар). Улуг Ш деп ужукту бижири.	10.12.2024	
28	[ө]деп ун болгаш Өө деп ужуктер	16.12.2024	
29	[Ө]деп ун болгаш Өө деп ужуктер (быжыглаар). Улуг О деп ужукту бижири.	17.12.2024	
30	Катаптаашкын .	23.12.2024	
31	Диктант.	24.12.2024	
32	Частырыглар-биле ажыл.	13.01.2025	
33	Катаптаашкын.	14.01.2025	
	Ийиги чада		
34	[Д]деп ун болгаш Дд деп ужуктер (номчулга болгаш бижилге)	20.01.2025	
35	[Б]деп ун болгаш Бб деп ужуктер (номчулга болгаш бижилге)	21.01.2025	
36	[Г]деп ун болгаш Гг деп ужуктер (номчулга болгаш бижилге)	27.01.2025	
37	[В]деп ун болгаш Вв деп ужуктер (номчулга болгаш бижилге)	28.01.2025	
38	[Т]деп ун болгаш Тт деп ужуктер (бижилге болгаш т состун соолунге турда)	03.02.2025	
39	[Т]деп ун болгаш Тт деп ужуктер (бижилге болгаш т состун ортузунга турда)	04.02.2025	
40	[К]деп ун болгаш Кк деп ужуктер (номчулга, бижилге).	10.02.2025	
41	[н]деп ун болгаш н деп ужук (номчулга болгаш	11.02.2025	

	бижилге)		
42	[Х]деп ун болгаш Хх деп ужуктер (номчулга, бижилге)	25.02.2025	
43	[З]деп ун болгаш Зз деп ужуктер (номчулга болгаш бижилге)	03.03.2025	
44	[Ж]деп ун болгаш Жж деп ужуктер (номчулга, бижилге)	04.03.2025	
45	[Й]деп ун болгаш Йй деп ужуктер (номчулга, бижилге)	11.03.2025	
46	Катаптаашкын «Ийиги чадада ооренип эрткен ажык эвес уннер болгаш ужуктер»	17.03.2025	
47	Диктант.	18.03.2025	
	Ушку чада		
48	Кадыг демдек (Ъ)	01.04.2025	
49	[Е]деп ун болгаш Ее деп ужуктер (номчулга, бижилге)	07.04.2025	
50	[Ё]деп ун болгаш Ёё деп ужуктер (номчулга, бижилге)	08.04.2025	
51	Яя деп ужуктер (номчулга, бижилге)	14.04.2025	
52	Юю деп ужуктер	15.04.2025	
53	Юю деп ужуктер (номчулга, бижилге)	21.04.2025	
54	ь, е, ё, ю, я деп ужуктерни катаптаар	22.04.2025	
	Дортку чада		
55	Ь (чымчак демдек), ужукту бижири	05.05.2025	
56	[Ф]деп ун болгаш Фф деп ужуктер (номчулга, бижилге)	05.05.2025	
57	Ооренген материалдарын катаптаар	06.05.2025	
58	[Ц]деп ун болгаш Цц деп ужуктер (номчулга, бижилге)	06.05.2025	
59	Диктант.	12.05.2025	
	Ужуглел соондагы номчулга болгаш бижилге кичээлдери		
60	Аяанныг чемнен. Щёткалар.	12.05.2025	
61	Аалчы час. Э.Кечил-оол.	13.05.2025	
62	Домак. Диктант	13.05.2025	
63	Байлак Тыва.	19.05.2025	
64	Баштайгы космонавт.	19.05.2025	

65	Куштар - бистин оннуктеривис. Чараш куштар чанып келди. Л.Чадамба.	20.05.2025	
66	Номну канчаар эдилээрил. Л.Чадамба.	20.05.2025	

АЖЫГЛААН ЛИТЕРАТУРА:

- 1.А. А Алдын-оол, К. Б Март-оол. «Үжүглел» 4 чылдың эге школазының 1-ги клазынга. Кызыл-2003ч.
- 2.А. А Алдын-оол. «Бодуң номчу» 1 класс. Кызыл-1999ч
- 3.Э. Д Ондар «Экии, школа!» Кызыл-2002ч.
4. 1-4 класстарга Тыва дыл болгаш номчулга программазы. Кызыл. 2000. А. К.Ойдан-оол. Э. Д.Ондар

